

JERUSALEM LETTER / VIEWPOINTS

Jerusalem Center for Public Affairs

מס' 219 (h) ג' בניסן תשנ"ד/15 במרץ 1994 ²⁹¹

מהי מדיניות החינוך של ישראל?

אליעזר שביד

בד בבד ביטאה מדיניות או דבקות בערכי הדמוקרטיה החברתית, בייחוד שאיפה לקיים שוויון עקרוני בין כל חלקי החברה, ומאמץ לאזן ולגשר פערים עדתיים ומעמדיים. מנקודת הראות של הזהות הלאומית היה המסר של מדיניות האינטגרציה בחינוך טיפוח רגש הסולידריות הלאומית, תודעת הערבות ההדדית והנכונות לשאת באחריות משותפת. מסר זה אכן קיבל חיזוק על-ידי יישומו בהתגייסות לצה"ל.

האם בית-הספר הכללי מיצה גם את יכולתו בכיוון של הנחלת מורשת של תרבות לאומית משותפת, ושל יצירת מעגל-שיח תרבותי-רוחני משותף בין יהודים שהם יוצאי גלויות ועדות שונות, בין בני שכבות חברתיות-תרבותיות שונות, ובייחוד - בין "דתיים" ל"חילוניים"? היה ועדיין יש מינימום של הוראה שנחשב כמובן מאליו: קודם כל עצם היות בית-הספר עברי-לאומי בלשונו, וכן השקעת כל הנדוש להנחיל את הלשון העברית לעולים החדשים, שנית - הוראת כמה מקצועות הומניסטיים ויהודיים: תנ"ך, היסטוריה יהודית וכללית וספרות עברית וכללית. אולם שאלת המסר התרבותי שניתן באמצעות הלימודים הללו בבתי-הספר העל-יסודיים היא מורכבת למדי: האם ניתן להם משקל נאות יחסית למשקל שניתן למקצועות אחרים הנחשבים "תכליתיים" ומועילים? האם המקצועות נלמדו באופן שיש בו הצגת אתגרים רוחניים משמעותיים? האם מה שנלמד הצטרף למטען תרבותי רחב ומעמיק דיו? האם נוצר על-ידי הוראתם מטען משותף לכל התלמידים שיש בו כדי ליצור מעגל-שיח רוחני ביניהם?

יש בעניין זה חילוקי דעות רבים. היו שהשיבו בחיוב והיו שהשיבו בשלילה ודרשו הרחבה, העמקה,

[דבר העורך: פרופ' אליעזר שביד, חתן פרס ישראל למחשבת ישראל לשנת תשנ"ד הינו סגן נשיא המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה ועמית "אייסס" - מכון לחקר מערכות חינוך. במאמרו על מדיניות החינוך בישראל דן פרופ' שביד בסוגיה האקטואלית והגורלית לחברה הישראלית, אשר הועלתה בעקבות עבודות המחקר על מערכת החינוך שהתבצעו במסגרת "אייסס". מחקרים אלו מצביעים, בין היתר, על השינויים המתרחלים במערכת זו והמשבר הערכי-נורמטיבי בעקבות המעבר מהשקפת עולם אידיאליסטית וציונית לעולם פוסט-מודרני על השלכותיו השונות. - דניאל י. אלעזר]

מהם המסרים התרבותיים-הלאומיים של החינוך הממלכתי הכללי? שאלה זו מהווה סוגיה פתוחה ללבטים ולוויכוחים מאז חקיקת חוק החינוך הממלכתי. ה"הסכמה" שנוצרה בדיעבד היתה הימנעות ממסרים רעיוניים ישירים (ככל האפשר) והסתמכות על מסרים עקיפים של תכנית הלימודים ושל ההרכב החברתי של בית-הספר. אמנם מפעם לפעם, וכ"הוראת שעה", התמקדו בסוגיה מסויימת של סדר היום הלאומי שהטרידה במיוחד, כגון שאלת אחדות העם, שאלת הירידה מן הארץ או שאלות הדמוקרטיה והשלום.

המסר העקיף המשפיע ביותר היה, כמדומה, זה שנתגלם במדיניות "האינטגרציה החברתית" במסגרת חוק חינוך חובה חנם לכל ילדי ישראל. מדיניות זו מגלמת ומבטאת בפועל את האופן שבו פרשו מוסדות המדינה למעשה את משמעות הקמתה של מדינת ישראל כמדינה לאומית-ציונית, האחראית לקליטת העלייה ולגיבוש הזהות החברתית-לאומית הישראלית.

Daniel J. Elazar, Editor and Publisher; Zvi R. Marom, Associate Editor; Mark Ami-El, Managing Editor.
13 Tel-Hai St., Jerusalem, 92107, Israel; Tel. 02-619281, Fax 972-2-619112. © Copyright. All rights reserved.
ISSN: 0334-4096.

The opinions expressed by the authors of Viewpoints do not necessarily reflect those of the Jerusalem Center for Public Affairs

האזיזים כבר החליטו על מדיניות הסברה. אפילו המחלוקת התחילה ובוודאי תגבר. אבל הבעיה שתדרוש את מלוא תשומת לבם של המחנכים האחראיים תתעורר בקרוב בגלל הדאגות של הטווח הרחוק; אם הסכמי השלום ישיגו את יעדם והחברה הישראלית תשתחרר מהלחצים הקיומיים שאיחדו אותה בעבר וגם משקל ההתגייסות והשירות בצה"ל בעיצוב פני החברה הישראלית יפחת מאוד - האם לא תתגבר "מלחמת התרבות" עד כדי התהוות קרעים שאינם מתאחים? האם לא תתגבר גם התופעה של ההתבוללות התרבותית ואובדן הזהות הלאומית העצמית דווקא בקרב האוכלוסיה שבית הספר הממלכתי הכללי משרתה?

אכן, הפעם מדובר בתפנית מרחיקת לכת במיוחד. כדי לעמוד מולה, מן הראוי לנתח לא רק את משמעות השינויים, שחלו עד כה במדיניות החינוך של בית-הספר הממלכתי-הכללי, אלא גם את משמעות התהליכים חברתיים והתרבותיים המשנים כיום את פני החברה הישראלית בתאוצה גדולה. תהליכים אלה הם היוצרים את הרקע האכסיסטינציאלי לזיכוח הפוליטי המתנהל סביב הסכמי השלום שנחתמו וסביב דרכי יישומם, והם המשליכים במישרין על חיי החברה והתרבות. הם אכן לוחצים כבר בעוצמה רבה ובמישרין על מדיניות החינוך. נפתח בכך שהזיכוח הפוליטי סביב הסכמי השלום משקף, מעבר להבדלים האידיאולוגיים-ערכיים, ניגודי אינטרסים כלכליים וחברתיים-מנהיגותיים של קבוצות שונות בחברה הישראלית. הבדלים אלה יוצרים התנגשות חזיתית וגלויה סביב הגדרת האינטרס הלאומי של מדינת ישראל, תוך כדי מאבק על הגדרת מאפייני זהותה כמדינה יהודית. על רקע זה גם הזיכוח בנושאים הרחוקים הקשורים על רקע זה גם היהודית קיבל קווי אופי של עימות חברתי-מעמדי המתורגם ממנו ובו לעימות תרבותי. כבר קשה להסתיר את העובדות: על עיצוב מדיניות החינוך של בית-הספר הממלכתי הכללי מופעל עתה לחץ חברתי כבד וישיר; הוא לא הופעל כך מעולם בעבר, והדבר נעשה ביחוד מצידן של קבוצות מצליחות, עשירות ובעלות סטטוס, השואפות להפנות את המשאבים המוקצים לחינוך כדי לממש מדיניות חינוך פונקציונאלית העונה על ערכיהן, ציפיותיהן ומבוקשיהן. מסתבר שאלה אינם מתמקדים דווקא בהנחלה של מורשת תרבותית, או במציאת מענה לשאלות של זהות לאומית. סוגיות כאלה אינן מטרידות אותן כלל, מפני שהן מלאות סיפוק מזהותן וממנהיגותן כמות שהן.

המדד הבולט ביותר של השפעת הלחצים הללו, והביטוי הבולט ביותר למשמעותם הערכית, הוא יחסו המשתנה של משרד החינוך אל מדיניות האינטגרציה החברתית כמכשיר של סולידריות חברתית-לאומית. האם מישוהו אמר שיש כוונה לבטל את מדיניות האינטגרציה החברתית בחינוך? "חס וחלילה"! נשבעים כל אלה שידם מונחת על מנגנון ההפעלה והבקרה. מי אמר שיש כוונה לפגוע ב"פרה" הזאת, שקדושתה היא עדיין נכס פוליטי מכניס רווחים אלקטורליים? אבל יחד עם ההכחות החסודות מזכירים לנו כמה וכמה טעמים כשרים למהדרין המצדיקים, לכאורה, צעדים שמשמעותם המעשית היא פירוק הדרגתי של מדיניות האינטגרציה. למשל - האם יש מישהו שמתנגד ל"טיפוח המצוינות"?

שינוי הגישה הערכית להוראה ויותר מטען משותף. אולם אין שום טעם לחזור על הטיעונים שעלו בעבר לנוכח התהליך העובדתי שהתרחש "בשטח". היום, דומה כי כבר אין ויכוח בין מורים בעלי עניין בלימודי ההומניסטיקה והיהדות: בשלבי החינוך היסודי אמנם מקדישים תשומת לב מירבית להוראה מחנכת ולמסרים תרבותיים. אך מסתבר שמסרים מסוג זה הם עניין לענות בו לילדים בלבד, ואילו בשלבי החינוך העל-יסודי ניכר לאורך השנים צמצום הדרגתי, החותר למעשה לאפס, הן בהיקף הלמידה של המקצועות ההומניסטיים והיהודיים, הן בכבוד ובערך שממסד בית-הספר וההורים מייחסים להם, והן בהקצאה ליצירת גרעין לימודים הומניסטיים ויהודיים, הנחשבים לחובה משותפת לכל תלמידי בית-הספר. גרעין זה אכן התמוסס כמעט לגמרי על-ידי צמצום שעות ההוראה ועל-ידי מדיניות של בחירה חופשית (של המורים) מתוך "סופרמרקט" לימודי פתוח לכל מצרך.

האישור למשמעות השלילית של כל התהליכים הללו ניתן בשתיקה על-ידי משרד החינוך ועל-ידי הנהלות בתי-הספר. הדבר נעשה דרך ההיזדקקות הגוברת ל"סוכני חינוך" חוץ בית-ספריים כגון "מכונים יהודיים-ציוניים", "גשר" ובמשך תקופה מסויימת - אפילו חב"ד. "סוכנים" אלה הוסיפו פעילויות לא שיטתיות חוץ-קוריקולריות ופסוודו-לימודיות להוראה הבית-ספרית. על-ידי כך הוזו שאין הם עושים די להנחלת תרבות המעצבת זהות לאומית והיוצרת מעגל-שיח רוחני משותף. היתה בכך הפגנה של "רגש אשמה" ציבורי. אבל יחד איתו הופגנה גם אי-הנכונות לעשות "בדק בית" ולקבל אחריות של הנחלה תרבותית בדרכים הלימודיות התיקניות של בית-הספר עצמו. להיפך, על-ידי הפניה ל"סוכנות המשנה" נתבססה והלכה ההכרה, שבית-הספר העל-יסודי מופקד בעיקר על "הכנה לחיים" במובן של רכישת מקצוע יוקרתי ולא מבחינת ההתפתחות והצמיחה של האישיות הרוחנית, או מבחינת הכניסה למעגל-שיח רוחני לאומי משותף. אין צריך לומר, כי מאחר שזאת היתה גישת בית-הספר הממלכתי הכללי בתור "סוכן החינוך" הראשי של החברה הישראלית, נוטרלה למעשה גם תרומתם הצנועה של "סוכני המשנה". מבחינת התלמידים היא היתה, לכל היותר, שעשוע שולי ובלתי מחייב. ה היא היתה, לכל היותר, שעשוע שולי לשחרר את הממסד החינוכי הטרוד מרגשות האשמה שלו ולהשיב על ביקורתם הטרדנית של "אנשי הרוח".

הביקורת הטרדנית אמנם נשמעה מפעם לפעם. בכל "עונה" התחדש הזיכוח - בדרך כלל בגלל תופעות ציבוריות מרגיזות שלא היו בתכנון מראש, למשל, התגברות ה"ירידה" של צעירים ילידי הארץ ושל בוגרי צה"ל, או אירועים שהמחישו את ה"נתקים", ה"ניכורים" והשנאות בין חלקי החברה הישראלית, ביחוד בין "דתיים" ו"חילוניים". אם כך, אין שום ספק שעתה התעוררה הביקורת למתקפה נוספת על רקע המאבק סביב ביצוע הסכמי השלום. מערכת החינוך לא תוכל לעמוד מנגד לעימותים המסעירים את התלמידים ואת הוריהם. היא תצטרך להתערב ולמסור מסרים ישירים.

כיצד תתמודד, אפוא, ה"מערכת" עם שאלות תלמידיה? מה יהיה המסר שישכין ביניהם שלום? על-ידי מה וכיצד ימסרו אותו? השאלות התעוררו והפוליטיקאים

4. התחזק העימות בין השאיפות ל"מימוש עצמי" אינדיבידואלי מתירני מבחינה מוסרית, לבין ההטלות של השאיפה הקיבוצית לפתח אתוס ותרבות לאומית עצמית. הדבר מתבטא כבר לא רק בחוסר ידע ובורות מושלמת בנושאי מורשת ותרבות, אלא גם בהיעדר מודעות לחשיבותם של רובדי עומק תרבותיים לאומיים היסטוריים. לא יודעים כי אין עניין לדעת, ואין עניין לדעת כי אין מודעות לחשיבותם של התכנים הרוחניים לצמיחת האישיות ולמלאותם ותיפקודם הנאות של חיים חברתיים משפחתיים וקהילתיים. כלי התקשורת ואמנויות הבמה הנפוצות הם המייצגים את המגמה והם המפיצים את מסריה.

5. לבסוף, התחזק הניכור בין הציבור הדתי לציבור החילוני עד כדי כך, שהציבור החילוני איבד כל עניין לפתח את זיקותיו העצמאיות למקורות תרבותו הלאומית. הוא זנח אותם מתוך הסכמה לטענת הציבור הדתי, שהוא בלבד הדורש והמפרש הגליטימי של "מקורות היהדות". במידה שעדיין מטרידה שאלת הזהות הלאומית את מערכת החינוך הממלכתית הכללית, מחפשים לה פתרונות "אינסטנט" חוויתיות בדמות ביקור באתרי ההשמדה בפולין. זומה כי בסעיף הזה נמצא המפתח בעיקר בידי המנהיגויות המפלגתיות הנגועות בדבר משיקולים פוליטיים.

תקופת השפל בחינוך שנגרמה על-ידי קיצוץ דרסטי בתקציב החינוך בשנים האחרונות (במידה רבה גם בגלל ירידת דרגת הקדימות של החינוך בשיקולי התקצוב של הממשלה), פתחה פתח רחב להתערבות ישירה של גורמים חברתיים בעיצוב פני החינוך. כך באה השפעת צירוף התהליכים שתוארו לעיל לידי ביטוי ישיר ובוטה. בדיעבד אולי טוב שכך ארע: לחברה הישראלית ניתן איתות אזהרה שאי-אפשר להתעלם ממנו בעוד מועד, שכן מחיריה של התפנית המסתמנת עכשיו במדיניות החינוך הרשמית של ישראל עלולים להיות חמורים מאוד.

מה טיבם של המחירים הללו? זומה שאין שום צורך לצייר לעיני קורא ישראלי חזיונות קודרים לעתיד לבוא. הדברים מתארעים בפועל בחברה הישראלית והמעוניין לראות את התוצאות שיבשילו בטווח קצר למדי בעיני הבשר יוכל לשאת את עינו אל החברה האמריקאית בזמננו, או שבעקבותיה צועדת החברה הכללית הישראלית ברעבונה הגדול להישגים ולתיגמולים של חיי שעה: המעמד הבינוני, המצליח והמתוגמל היטב ברמת חייו החומריים, מצטמק שם והולך כשסביבו מתרחבת והולכת חברת המונים מנוכרת ועויינת, נחשלת וכושלת, חסרת כל סיכוי לצאת בכוחות עצמה מעומק ניוונה התרבותי והמוסרי וחסרת יכולת להתמודד על סיפוקיה החומריים המינימליים, אלא בדרכים של אלימות ושל פשיעה חמורה.

מהן ההשלכות שיש למצב הזה על רקמת החיים של החברה ה"מצליחה" וה"מתוגמלת"? מהו האתוס החברתי, המשפחתי-קהילתי והלאומי שלה? ומהו עומק חי הרוח המאפיינים אותה? על התשובות לשאלות כאלה נחלקות הדעות בין הנמשכים למסרים תרבותיים מסוג זה לבין הסולדים מהם מלכתחילה; אולם ברור לחלוטין שעצמיות תרבותית-לאומית, שתעמוד במבחן מול האתגרים שהחברה הישראלית צפויה להתמודד איתם בעידן השלום,

האם יהיה מישור לערער על זכות ההורים להתערב למען חינוך ילדיהם, לחוות דעה, לעזור, ובייחוד - לתרום כספים לבתי-הספר שילדיהם לומדים בו?

הסעיף האחרון הוא, כמובן, חוד המרצע המזדקר מתוך השק. האינטרסים המסתתרים מאחורי הסעמים הכשרים, שאותם אמנם ראוי לממש בדרך מאוזנת שלא תפגע במדיניות האינטגרציה ובמסרים החינוכיים-תרבותיים של בית-הספר, מעידים שהטעמים הטובים אינם אלא כיסוי למגמות המעצבות את פניה של החברה הישראלית המכונה "מצליחה" ו"גבוהה".

1. התחזקות השאיפה להגדיל את הפערים הסוציו-אקונומיים בחברה הישראלית. מדינת ישראל הגיעה למעשה לשלב של התגבשות כמדינה קפיטליסטית בנוסח ארה"ב, בניגוד בוטה לתשתית הסוציאל-דמוקרטית שהיתה לה בראשיתה. שרידיה של התשתית הזאת נעלמים עכשיו במהירות. האוריינטציה של אליטיזם תחרותי השואף לתיגמול במונחים של רמת חיים וסטטוס מחזקת את האתוס האינדיבידואליסטי ומנטרלת מניעים של סולידריות חברתית או לאומית. האירוניה שבדבר היא שדווקא מפלגות המרכז והשמאל מובילות בכיוון הזה, והבוחרן את מדיניותן יגלה כי מכבר איבדה ה"שמאליות" את משמעותה החברתית-ערכית והתמקדה במשמעויות של ה"יוניות" הפוליטית. מסתבר ש"מעמד הפועלים" הוותיק של מדינת ישראל זכה "לממש את עצמו" בהישגיו הקפיטליסטיים, בניו הם הרוצים ליישם "עכשיו" את הישגיהם גם בתחומי החינוך והתרבות.

2. התחזקה השפעת הלחצים של הממסדים המדעיים והטכנולוגיים הפוסט-מודרניים, המתבססים על סוג מסויים, חד-צדדי ותחרותי-קיצוני, של מצויינות: זו שמתבטאת בהתמחות מקצועית צרה, מוגבלת, תיפקודית ותועלתנית. לשם כך מוותרים על השאיפות האליטיסטיות-הומניסטיות שעניינן בהתפתחות אינטגרלית של אישיות רוחנית בעלת אינטרסים תרבותיים גבוהים ורחבים. אכן, מעמדם הנחות של המקצועות ההומניסטיים משתפל והולך, כל שמטפסים גבוה יותר במעלות החינוך מבית-הספר היסודי אל האוניברסיטה. בדרך זו מתבטאת התופעה הנדונה באופן שאי-אפשר להכחיש או להסוות אותו (אם יש עדיין מישור המעוניין בכך ברצינות). בכל מוסדות החינוך העל-יסודיים גוברת ההדגשה על המקצועות המדעיים, הטכנולוגיים והמינהליים. כאשר מדברים על "מצויינות" מתכוונים בעצם להישגים מתוגמלים היטב בתחומים הללו. בהם בלבד. המגמה הזאת היא המעצבת מדיניות שמיישמים אותה על-ידי כמה מנגנונים: בחינות הבגרות ותהליכי הסלקציה של האוניברסיטאות, וכמובן, מבנה תכניות הלימודים.

3. התחזקה ההשפעה של דגמי התרבות האמריקאית בעיצוב האתוס החברתי ובסגנון אורח החיים של החברה הישראלית. הכוונה במשפט זה איננה רק לאופנות של תרבות המונים ביזורית אלא בעיקר לצורות המיסוד של תהליכי החיברות, בייחוד בגיל הנעורים, לעיצוב דפוסי היחסים החברתיים, לאובדן הזיקה למסורת ולמקורות תרבותיים. המסגרות המעצבות את תרבות הנעורים במקום תנועות הנוער, שנעלמו מנופה של החברה הישראלית, וכלי התקשורת לסוגיהם, הם המהווים בתוכם זה גם את כלי-המיצג וגם את סוכני החינוך העיקריים.

הוראתם, ודומה כי אף התחילו ליישם אותה בלי שהיא תגיע לידי דיון ציבורי. לפנינו שוב אותה תופעה: בשם מגמה חינוכית, חיובית כלשעצמה, להביא לידי שילוב של המקצועות ההומניסטיים ועל-ידי כך לידי הפחתה בעומס המכשיל של ריבוי מקצועות לימודיים נפרדים, חותרים למעשה לצמצום נוסף, דרסטי, של לימודי ההומניסטיקה ושל לימודי היהדות, ולהגדלת חלקם ומעמדם של מקצועות תפקודיים, בייחוד מדעי הטבע, מתימטיקה ומדעי-המחשב. בכך יתערער לחלוטין האיזון שעוד ניסו לשמור בדוחק, כדי שהתרבות הנחלת בבית-הספר לא תהיה חד-צדדית לחלוטין.

על חשיבות ההוראה המכינה לקראת התמחות במקצועות התפקודיים לא יערער כמובן איש. אולם יש לבלום את הכוונה המסתמנת לחזק את הלימודים הללו על חשבון צמצום עד כדי איפוס של הלימודים ההומניסטיים והיהודיים. אדרבא, על רקע הפגיעה החמורה שכבר נעשתה בעבר, ועל רקע האתגרים התרבותיים והלאומיים שמדינת ישראל עומדת מולם, נדרש עכשיו משרד החינוך לעשות לשיקום ולחיזוק הלימודים הללו. בייחוד עליו להגדיר מחדש, בצורה מרחיבה, מעודכנת ומעוררת אתגרים רעיוניים את גרעין לימודי החובה עד כדי היותם יסוד למעגל-שיח תרבותי מעשיר ומעמיק והמעצב זהות רוחנית בין בוגריו.

אי-אפשר לבסס על אתוס חברתי ועל תכנים וערכים כאלה.

גם את המסקנה המתבקשת מדברים אלה לגבי מדיניות החינוך של ישראל ניתן לנסח בקיצור: במסגרת של מדיניות חברתית נרחבת, שתחזיר לישראל את הרגישות האבודה שהיתה לה לצד סוציאלי ול"שוויון האזמנויות" של כל השכבות החברתיות, יש לשמור על מדיניות האינטגרציה החברתית מפני כל פגיעה. יתר על כן, יש להגביר את המודעות למסריה הערכיים. מעורבות של הורים בתהליך החינוך של ילדיהם ותמיכתם בבית-הספר הוא ערך חשוב שיש ליישם אותו בדרכים רבות, אך לא על-ידי תרומות כספיות שתיצורנה הבדלים מעמדיים בין בתי-הספר בשכונות השונות, ושתפוכנה את בתי-הספר העשירים לבתי-ספר פרטיים לכל דבר, תוך כדי הורדת רמת התיפקוד של בתי-הספר שיישארו ציבוריים. גם טיפוח של מצויינות היא מטרה נעלה, אלא שיש להגדיר היטב את מדדיה התרבותיים ואת האתוס החברתי שלה ויש לחתור אליה לא רק בקרב השכבות בעלות היכולת, אלא בחברה הישראלית כולה.

אכן, מעבר לסוגיה של האינטגרציה החברתית, יש לבחון מחדש את מעמד המקצועות ההומניסטיים והיהודיים בכל בתי-הספר העל-יסודיים לדרגותיהם. במשרד החינוך שוקדים כיום על תכנית החודשה שתשנה את המעמד היחסי של המקצועות הנלמדים ואת דרכי